

НАРОДОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Христина Ткач

●

ВЕСІЛЬНІ ОБРЯДОВІ ОСОБИ ТА АТРИБУТИКА В ПОХОВАЛЬНОМУ РИТУАЛІ НЕОДРУЖЕНИХ

У розмаїтті обрядів чимало дослідників зауважують наявність спільних мотивів, елементів, атрибутики тощо. Так, В. Єрємін в книзі "Ритуал і фольклор" зазначає: "...семейный ритуал,.. замкнутый цикл, где всё теснейшим образом взаимосвязано и взаимопроникаемо" [1]. Чи не найяскравіше ілюструє дану тезу поховальний обряд, а саме його весільні складові.

На загальну спільність в елементах весільної та поховальної обрядовості звертають увагу у своїх працях дослідники кін. XIX- поч. XX ст.: А. Котляревський "О погребальных обычаях языческих славян", Сицинський "Сближение смерти с рождением и браком в народной поэзии и обряде в Подольской губернии" (1885), а також І. Беньковський, Х. Ящуржинський, М. Васильєв та ін. Безпосередньо питанню весільних елементів у поховальному обряді українців присвячена одна з перших розвідок на ниві українського поховального ритуалу праця К. Червяка "Дослідження похоронного обряду (Похорон як весілля)" (1927). Аналіз одягу, взуття, головних уборів померлих, кольору в похованні дозволяє твердити досліднику про наявність явища "ритуалу весілля" в похоронному обряді. І якщо в похованні одружених назване явище прослідковується не просто, елементи весілля перебувають у "більш захованому стані", то, як зазначає автор: "...весільний характер похоронного обряду при похороні осіб неодружених падає на очі кожній людині" [2]. І. Беньковський вважає: "...такі похорони можна назвати сміло: "свадьбой-погребением", т. е. вместе и свадьбой, и погребением" [3].

Весільні форми яскраво проявляються в похоронному ритуалі неодружених уже на лінгвістичному рівні. Зокрема, лімінальна особа ритуалу - "князь" чи "княгиня" ("молодий" або "молода", "жених" або "невеста"). Названі лексеми потребували пари. І вона фіксується в поховальному обряді. Про те, що померлим вибирали із числа живих когось до пари, для виконання на похоронах ролі наречених, а після поховання певний час вдови чи вдівця, знаходимо в багатьох записях кін. XVIII-поч. XIX ст. "Иногда для покойной избирается из числа холостых мужчин жених, который в соответствующей одежде идёт за гробом. Нечто похожее происходит и при погребении мужчины" [4]. Похоронна процесія бачиться як весільний поїзд, а особи, наближені до лімінальної, позначені весільною термінологією: дружки, бояри, маршалки, світилки, старости, свахи. "Наум, побачивши, що вже все готово, став одбирати людей: кого дружком, кого у підружжі, кого у старости, жінок у свашки, і все по двоє, дівочку у світилку, парубків, аж дванадцять, у бояри, а молодого не треба було вибирати, бо Василь, її посватаний жених, був тутечки..." [5].

Марковані весільною термінологією особи виконують відповідні ритуальні ролі вже в контексті поховального обряду: плетіння для наречених вінків, приготування гільця, випікання короваю тощо. "Вінка плетуть дружки покойної так: починає плести "перша" дружка, а далі плетуть всі дружки..." [6]. Проте перебування і виконання обрядової ролі в іншій площині родинного ритуалу змушує їх виконувати і не властиві весільному ритуалу обрядодії. "Сами дружки в домовину клали і до ями несли." [7].

Яскраво виражена атрибутика обряду неодружених - вінок, перстень, рушник, хустка, гільце, шишки, коровай, меч, яка в поєднанні своєму відтворює семантико-символічне поле весільного ритуалу. Слід зазначити, що в джерелах часто вживаними щодо атрибутики є

порівняння: "шлюбний", "весільний", "як до шлюбу", "як на весілля" тощо, які переконливо свідчать саме про її весільний характер. "Парубків і всіх хлопців убирають так само, ек мушці, лиш шо на шапку шиють вінок такий ек до вінчення... та й лагоде деревце шлюбне..." [8]. Проте, весільні мотиви, що проросли на поховальному ґрунті і не мають природного їм живлення, не можуть, звичайно, зазвучати повною мірою. В обряді з відмінним, а точніше, протилежним емоційним наповненням, елемент весілля включений як необхідність і звучить дисонансно. Атрибутивний рівень, охоплений колом обрядодій, складає тут той ситуативний мінімум, "кістяк" обряду, котрий дозволяє твердити про нього, як такий, що відбувся.

Вінок - атрибут сонячного культу, обєріг; молодим на весілля плетуть як символ дівочтва, чистоти. Весільний вінок з барвінку плетуть дружки і для померлих дівчини чи хлопця. У гуцулів, відзначає Х. Вовк, існує два різновиди барвінку: з одного плетуть весільні вінки, з іншого - для померлих [9]. Вінок прикрашають також квітами, стрічками. Дівчата (дружки) розпускають померлій волосся і покладають вінок на голову. Померлому парубкові чіпляють менший за розміром віночок з барвінку, весільну квітку до шапки. "З правого боку до шапки пришпилюють украшену звізду з барвінку. Се називають вінком для парубка" [10]. Пізніше почали чіпляти з правого боку на груди [11].

На похороні, як і на весіллі, два вінки: один для лімінальної особи, другий, як правило, такий же, кладуть на віко домовини. Якщо процесію супроводжувала особа, вибрана до пари померлому, то другий вінок віддавали їй. "В Хитицях дівка перед смертю встигає іноді й сама вказати на парубка, котрому віддають її вінок" [12]. Виготовляли, переважно, невеликі за розміром віночки. Проте, у В. Гнатюка знаходимо записи про виготовлення вінка, що обрамляє все тіло покійних. "Один вінок на голові, другий великий окружує ціле тіло. Сей великий вінок також з барвінку і васильку... як тіло у труні, тоді кладуть його на верх домовини." [13].

Трансформативні процеси ХХ ст. зумовили зникнення цих елементів обрядовості, коли з числа живих вибиралися наречені покійним. На сучасному етапі другий вінок кладуть на віко домовини. Після поховання вінок з віка вішають на хрест або так і лишають на домовині [14]. Зміни в весільному обряді також призводили до змін у поховальному обряді неодружених. Барвінковий вінок починає поступово замінюватися вінком зі штучних квітів, а згодом фатою: "Як дівчина, то одягали "кальондру" (Вінок з паперових квітів. - **Х. Т.**). Ще після війни одягали" [15]; "Небіжчицю наряджали в біле шлюбне вбрання з віночком і "вельоном". Пізніше стали накладати лише вельон." [16]. Хлопцю на груди починають чіпляти штучну білу квітку, на віко кладуть таку саму. На Черкащині автору довелося спостерігати, як на віко поклали одночасно штучний вінок і білу квітку [17].

На палець руки одруженим померлим могли одягати перстень - символ шлюбу. А могли й не одягати. Однак при похороні неодружених його одягали обов'язково на середній палець правої руки [18]. Зрідка його клали біля голови. Переважно це було колечко з воску, яке часто покривали жовтою блискучою фарбою ("золотили"). Проте зустрічаємо й металеві [19]. Перстень могли одягати покійному вибрані "наречені". "Тоді парубок одягає померлій перстень на палець. За народним віруванням померла дівчина в кожному разі на тому світі буде до пари цьому парубкові." [20].

Значну роль у поховальному обряді відіграють весільні хустка і рушник. Межі даної статті, на жаль, не дають можливості розкрити всю їх функціональну, семантичну значимість. Ми виділимо елементи, які найяскравіше свідчать про весільний характер названих атрибутів. Так, хустку, яку молода дарує парубкові на весіллі, ми знаходимо і в поховальному обряді неодружених. Це хустка переважно червоного кольору, яку затикають за пояс покійному. "Парубкові... за ремінь впихають кінець червоної хустки..., яка звисає по при тіло, як до шлюбу." [21]. Звертає увагу і мовний рівень, де повсякчас знаходимо підтвердження весільного мотиву. "Парубки дають червону велику фустку за пояс с правого боку - так як від молоді у коровай." [22]. Померлій дівчині також могли затикати за пояс хустку, вкладати в руку або прив'язувати до руки [23].

Елементи обдаровування, притаманні весільному обряду, фіксуємо і в поховальному: "Подарки давали мужикам і дівчатам." [24]. Стрічками і хустками обдаровують дівчат, дружок померлої. "А як прийшла пора ховати, стали дружок стьожками пов'язувати, усім хустки давати." [25]. Дружки і бояри можуть бути перев'язані хустками або рушниками, свати і старости - рушниками. "Труну несуть шестеро хлопців... і по весільному як свати, через плече, перев'язані вишиваними рушниками." [26]. Померлих молодих несли залежно від звичаю - хлопці чи дівчата. У Гнатюка знаходимо записи про те, що дівчата ходять на похорон лише до померлої дівчини [27].

Померлу наречену підперізують рушником, як і на весіллі. І руки неодруженим покійникам також перев'язують рушником (хусткою, серпанком) [28].

Складові поховальної процесії часто образно переосмислюються (напр., корогви, перев'язані рушниками, - це старости).

До давнього релігійного культу належить приготування на весілля священного дерева. Гільце (вільце) виготовляли скрізь при похованні неодружених. Переважно для цього брали верхів'я або маленьке деревце сосни, ялини, вишні. Прикрашали дівчата (дружки) звечора, перед похованням, квітами, вівсом, житом, калиною, кольоровими стрічками тощо [29]. Ставили на стіл в хаті під образами подекуди коло голови померлого, на підлозі [30], де воно стояло аж до виносу. "...та ще роблять гільце із сосни і обквітчують його квітками із калини, барвінку, жита, проса, ячменю і становлять на столі." [31]. В поховальній процесії гільце несе старший боярин (старша дружка) попереду домовини одразу за хрестом і хоругвами або за "гобразом" [32]. Гільце кидають в яму [33] або втикають в головах на могилі [34]. На сучасному етапі гільце прикрашають переважно паперовими квітами і стрічками. Ставити можуть надворі, на столі, приготованому для поминання [35].

У весільній процесії шлюбні свічки і меч несуть світилки [36]. Деякуди знаходимо записи про меч і в поховальному обряді неодружених. "Світилочці зробили меч, як таки водиться на весіллі.... [37].

У поховальному обряді українців, як правило, не фіксується спеціальної термінології на означення хліба. На це звертає увагу, зокрема М. Сумцов, зауважуючи, що поховальний хліб не має нічого оригінального й своєрідного [38]. Однак у ритуалі поховання неодружених осіб знаходимо його весільні назви: коровай, верч, шишки ін. Клали його на столі. На Черкащині пекли шишки, клали в домовину по боках, а на цвинтарі витягали і роздавали всім. Коровай на похорон могла пекти хрещена мати. Несуть його на вишитому рушнику попереду домовини, за гільцем, переважно дві особи: бояри або дружки; зрідка діти, хрещена мати [39]. Характерно що, коли ховають стару жінку, яка не була заміжною, також печуть весільного верча. В такому разі його в похоронній процесії несе "...катора людина, що нема чоловіка, що вдова" [40]. Поділ короваю, як відомо, належить до передостаннього акту весільних обрядів. Відбувається це після покривання молодої, а потім після вечері дівчата прощаються з молодою, "бо вона вже не належить до їхнього товариства" [41]. Отож відбувся перехід до нового статусу. В похованні весільний хліб роздають після засипання могилі. В даному випадку необхідний перехід до стану "одруження" також відбувся. Урочисту жертву коровай ламають і роздають усім присутнім [42].

Основна весільна атрибутика охоплена широкою розгалуженістю, різнобарв'ям обрядових дій у шлюбному ритуалі. У поховальному обряді неодружених вона має значно вужче коло церемоній (напр., обряди, пов'язані з гільцем, короваем, мечем). Трансформативні процеси у весільному ритуалі зумовлювали зміни відповідних складових поховального обряду молодих. Утім, відзначимо дещо більшу схильність до змін і зникнення певних обрядодій, атрибутики, обрядових ролей саме у весільних елементах поховального обряду, аніж це відбувається у весільному обрядовому дійстві. Наприклад, у поховальному обряді звужується коло обрядових осіб до боярів і дружків, а то й взагалі фіксується зникнення весільної термінології на означення обрядових осіб. Тоді як у весільному вони ще зберігаються.

За В. Єрьоміною явище похорону як весілля - це трансформований обряд співумирання, один з найпізніших моментів його розвитку [43]. А. Котляревський зазначав, що звичай помертвого одруження виходить із бажання задовольнити потреби покійного, яких він не зазнав при житті [44].

Отож земний відрізок життя мав свою визначену довжину, свій початок, певні етапи та кінець і передбачав перебування людини у всіх вікових статусах (розуміння "вижитого" і "невижитого" віку). Життя бачилось як стадія послідовних переходів з одного стану в інший. Ритуал стає "провідником" через межу. "Ритуал формує те середовище, в якому може бути здійснений цей глобальний перехід, ритуал створює сакралізований простір" [45]. Порушення черговості - недопустиме. Воно загрожує катастрофою "там", за межею, а її відблиски відібуваються "тут" бідою. Тому, при похованні неодружених осіб, як таких, що пропустили один з чергових етапів життя - шлюб, мала відбутися реалізація пропущеного. К. Червяк підсумовує, що "похоронний обряд - не весілля", але наявність елементів весілля в похованні неодружених свідчить про його необхідність померлій людині [46]. Шляхом включення весільних складових на поховальний ритуал поклали подвійну місію, тут відбувається здійснення двох переходів - до стану одруження, а потім - у потойбіччя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- 1.Ерємина В. И. Ритуал и фольклор. - Л., 1991.- С.7.
- 2.Червяк К. Дослідження похоронного обряду (Похорон як весілля) //Етнографічний вісник.- К.,1927. - Кн. 5.- С.144.
3. Беньковський И. Смерть погребения и загробная жизнь по понятиям и верованию народа // Киевская старина. - К.,1896.Т. LIV. - С.249.
- 4.Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография.- М., 1991.- С.347.

- 5.Квітка-Основ'яненко Г. Маруся. //Вибрані твори. - К., 1991.- С. .107.
- 6.Червяк К. Дослідження... -С.152.
- 7.Кулиш П. Записки о Южной Руси. В 2-х томах.- К., 1994. - Т.2. - С.290.
- 8.Гнатюк В. Похоронні звичаї і обряди // Етнографічний збірник. - Львів, 1912. - Т. 31-32. - С.258.
9. Вовк Хв.Студії з української етнографії та антропології.-К.,1995. С.238.
10. Гнатюк В. Там же. - С.349.
- 11.Власні експедиційні матеріали: с. Нестерівка, Маньківський район, Черкаська область. Запис 2000 р.
- 12.Червяк К. Дослідження... - С.149.
13. Гнатюк В. Похоронні...- С.339.
- 14.Власні експедиційні матеріали: с. Нестерівка, Маньківський район. Черкаська область. Запис 2000 р.
- 15.Власні експедиційні матеріали: с. Іваньки, Маньківський район, Черкаська область. Записано від Грабової А.Г., 1925 р.н. Запис 2000 р.
- 16.Покальчук В. Обряд поховання на Волині // Народна творчість та етнографія. - 1972.- №2. - С.108.
- 17.Власні експедиційні матеріали: с. Нестерівка, Маньківський район, Черкаська область. Запис 2000 р.
- 18.Там же.
19. Ящуржинский Хр. Остатки языческих обрядов, сохранившиеся в малорусском погребении //Киевская старина.- К., 1890.- №1.- С.131. Васильев М. К малорусским похоронным обрядам / / Киевская старина.- 1889.- №5-6.- С.636-637.
20. Червяк К. Дослідження...-С.149.
21. Гнатюк В. Похоронні...- С.213.
- 22.Червяк К. Дослідження... -С.148.
- 23.Там само.
- 24.Васильев М.К.Малорусские похоронные обряды и поверья // Киевская старина.-1890.- № 8.-С.319.
- 25.Куліш П. Записки о Южной Руси. В 2-х томах.- К., 1994. - Т.2. - С.290
26. Покальчук В. Обряд поховання на Волині // Народна творчість та етнографія. - 1972.- №2. - С.108.
- 27.Гнатюк В.Похоронні...- С.387.
- 28.Гнатюк В.Похоронні...- С.226. Червяк К.Дослідження...- С.149.
- 29.Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології.-К.,1995. С.236.
30. Власні експедиційні матеріали: с. Нестерівка, Маньківський район, Черкаська область. Запис 2000 р.
31. Васильев М.К. К малорусским похоронным обрядам // Киевская старина.- 1889.- №5-6.- С.636.
32. Власні експедиційні матеріали: с. Іваньки, Маньківський район, Черкаська область. Записано від Грабової А.Г., 1925 р.н. Запис 2000 р.
33. Васильев М. К малорусским...- С.636.
34. Власні с. Нестерівка, Маньківський район, Черкаська область. Запис 2000 р.
35. Там же.
36. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології.-К.,1995. С.251.
37. Квітка-Основ'яненко Г. Маруся //Вибрані твори. - К., 1991.- С. .108.
- 38.Сумцов Н. Ф. Символика славянских обрядов // Избранные труды.-М.,1996.- С.199-200.
- 39.Власні с.Нестерівка :Запис 2000 р.
- 40.Власні експедиційні матеріали: с. Дорогінка, Фастівський район, Київська область. Записано від Задороженко М. Л.,1914 р. н. Запис 2000 р.
41. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології.-К.,1995. - С.205.
42. Власні с. Нестерівка, Маньківський район, Черкаська область. Запис 2000 р.
43. Ерємина В. И. Ритуал и фольклор. - Л., 1991.- С.170.
- 44.Котляревский А. О погребальных обычаях языческих славян. -С. 44.
45. Маерчик М. Ритуали родинного циклу крізь призму моделі переходу //Студії з інтегральної культурології. - Львів.,1999. - № 2. - С. 19.
- 46.Червяк К. Дослідження- С.178.

